

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **«Реабілітація жертв політичних репресій періоду «відлиги»:
історіографія питання»**

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньої програми: «Історія та археологія»

Рябчун Роман Сергійович

Науковий керівник: Бажан О.Г.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Подкур Р.Ю.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2021 р.

Декларація академічної доброчесності

Студента/студентки НаУКМА

Я, _____ Рябчун Роман Сергійович _____,

студент(ка) 2/4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: r.riabchun@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Реабілітація жертв політичних репресій періоду «відлиги»: історіографія питання» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichesk.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24 травня 2021 р.

Дата

Підпис

Рябчун Роман Сергійович

П.І.Б.студента

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: "Реабілітація жертв політичних репресій періоду «відлиги»: історіографія питання"

Автор: студент(ка) 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: Бажан О.Г.

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи: «Реабілітація жертв політичних репресій періоду «відлиги»: історіографія питання».

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за напрямом 032 – Історія та археологія. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2021.

Кваліфікаційна робота є дослідженням історіографії процесу реабілітації жертв політичних репресій середини 1950-х — початку 1960-х рр.. Це дослідження також є першим дослідженням, що розглядає питання історіографії першої хвилі процесу реабілітації в СРСР. Робота присвячена висвітленню проблематики і особливостей в наукових дослідженнях в цілому. Має на меті окреслити і показати проблематику що виникає під час дослідження відновлення у правах, та соціальної інтеграції політично репресованих.

Для розкриття теми було залучено масив найбільш відомих історичних досліджень, вітчизняну та зарубіжну історіографії. У роботі охарактеризовано дослідницьку базу в історіографії. В ній також викладено коротку довідку щодо

особливостей висвітлення процесу реабілітації, а також деякі загальні тенденції та проблеми цього напрямку. Дослідження також містить аналіз досліджень пов'язаних із соціальними та політичними наслідками, а також пов'язаними з ними проблемами.

В результаті у роботі було висвітлено погляди істориків на реабілітаційний процес, що відбувався під час хрущовської «відлиги». Дослідження історіографії реабілітації дає змогу концептуалізувати процес реабілітації політично репресованих у соціальному та політичному вимірах. Зрештою, праця дає змогу поглянути на історіографічну базу, що стосується теми радянської політики десталінізації часів «відлиги» та відновлення в правах політичних в'язнів в СРСР та УРСР зокрема, більш узагальнено.

Зміст

Вступ.....	2
1. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про причини проведення реабілітації в часи хрущовської відлиги.....	4
1.1 Другорядні причини реабілітації в 1950-х — 1960-х рр.....	7
2. Масова амністія 1953 року та процесу реабілітації другої половини 1950-х початку 1960-х років очима істориків.....	10
2.1 Хронологія досліджень.....	11
2.2 Послідовність і спроби категоризації реабілітації репресованих, та їхні наслідки в історіографії.....	18
3. Соціальна адаптація реабілітованих жертв політичних репресій та її висвітлення в українській історіографії.....	23
3.1 Висвітлення правових факторів соціальної адаптації та радянської політики щодо реабілітованих.....	26
4. Відображення в історичній науці процесу реабілітації в СРСР в другій половині 1950-х початку 1960-х.....	30
4.1 Дослідження регіональних особливостей процесу реабілітацій.....	30
Висновки.....	32
Список використаних джерел та літератури.....	34
Історіографічні джерела:.....	34

Вступ

Історіографія реабілітації політично репресованих в період «відлиги» як правило розглядається відокремлено від загального контексту напрацювань попередньої історіографії. Дослідники переважно беруть до уваги лише напрацювання що стосуються вузького кола попередніх досліджень на відповідну тему. Таким чином оминаючи більш загальної картини дослідження реабілітації політично репресованих в 1950-х і 1960-х роках.

Отож науковці як правило історіографічні дослідження подібної тематики присвячують вузько направленим тематичі. В особливості потреба в опрацюванні та узагальненні історіографії присвяченої різноманітним аспектам реабілітації в часи хрущовської «відлиги» обумовлює актуальність даної роботи.

Метою дослідження є простежити зміни у фокусі досліджень істориків, дослідити та узагальнити історіографію присвячену реабілітації жертв політичних репресій в 1950-х – 1960-х рр.. Відповідно робота ставить наступні завдання:

- Встановити основні напрями дослідження в історіографії реабілітації політично репресованих в добу хрущовської «відлиги»;
- Визначити дискусійні та малодосліджені питання в роботах істориків що займаються проблемою реабілітації в СРСР 1950-х – 1960-х;
- Розглянути основні тези що висувають дослідники реабілітації 1950-х – 1960-х рр.

Об'єктом дослідження виступає вітчизняна і зарубіжна історіографія, що розглядає питання реабілітації і яка стосується найрізноманітніших аспектів питання реабілітації в часи хрущовської «відлиги».

Предметом даної роботи є висвітлення проблематики та основних напрямків в дослідженні реабілітації, висвітлення істориками, та їхні погляди і оцінки цих питань.

Хронологічні рамки обумовлені специфікою дослідження. Роботи що розглядаються хронологічно мають лише нижню межу, це 1960-ті роки, в той час як межа питання що розглядається в цих роботах слід визначити як 1953 – 1964 рр..

Робота базується на дослідженні історичних робіт вітчизняних та зарубіжних істориків, історіографії питання реабілітації політично репресованих в часи хрущовської відлиги.

1. Вітчизняна та зарубіжна історіографія про причини проведення реабілітації в часи хрущовської відлиги

Проблема реабілітації жертв політичних репресій в СРСР охоплює хронологічні рамки, які сягають того, що можна позначити сучасністю. Дослідник Леонід Місінкевич пропонує наступний спосіб періодизації історії реабілітацій в СРСР: початок періодизації позначається радянською історіографією 1950-х – середини 1980-х рр., тоді ж, коли почались реабілітації; наступним періодом він визначає середину 1980-х – 1991 рр., очевидно пов'язуючи це з політикою перебудови, та значною лібералізацією суспільства і державної політики; зрештою останній період починається з 1991р., і триває по сьогоднішній день.¹

Слід розуміти, що зважаючи на внутрішню боротьбу в партійному керівництві, що розгортається після смерті Сталіна (в тому ж таки березні), масштабні заходи щодо амністії можна розглядати як крок, зроблений з політичних причин.² Під декрет підпадала вагома частка населення, що перебувала в місцях позбавлення волі, 1,2 млн. чол. з 2,5 млн. чол..³

В цьому світлі важливо зазначити про інші згадки радянських істориків та їхньої ролі в реабілітації. В колективній монографії Русіна, Шитюка, та Нефьодова, історики, розглядаючи дослідження репресій 20х – 30х років, говорять про те що хоч і заангажовані радянською ідеологією, але дослідження реабілітованих все ж проводились.⁴ І передусім вважають що подібне висвітлення

1 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.347.

2 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП.* 2010. №2 (34). С. 8.

3 Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 171 – 172.

4 Русін Р.М. Шитюк М.М. Нефьодов Д.В. Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). Миколаїв: МНУ ім. Сухомлинського. 2016. С. 9 – 10.

проводились лише після початку «відлиги» та промови щодо «розвінчання культу особистості».⁵ Варто пам'ятати, що мова йде не про дослідження власне дослідження реабілітації, а саме репресій часів великого терору. Важливим нюансом є роль істориків в реабілітації політично репресованих. Вочевидь зацікавлення істориків та інтелігенції в реабілітації, а також наповнення нових лояльних кадрів краще, хоч і опосередковано, пояснюють мотивацію зі сторони Берії та Хрущова для початку реабілітації.

Олег Бажан пропонує поглянути на цю проблему з тієї точки зору, що для новоутвореного колективного керівництва попередньо застосовані методи терору не були достатньо плідними, і довгостроково вбачались безперспективними.⁶ Тому важливо поглянути і на подібні спроби пояснення початку реабілітації політично репресованих, сама цілісність вже наявної системи і чинного режиму після смерті Сталіна могла опинитись під загрозою.⁷ Тому зрештою протягом 1953 – 1960х рр. тривав процес ліквідації масштабної репресивної системи ГУЛАГу і масових репресій на користь інших методів утримання влади партійною номенклатурою.⁸

Леонід Місінкевич також надає іншу мотивацію для початку процесу реабілітацій. Умовно його можна назвати «номенклатурним», оскільки ставить в центр уваги не тільки політичну боротьбу в середині партії між окремими її представниками, але між різними групами серед партійної номенклатури.⁹ На момент смерті Сталіна в 1953 р. не тільки в СРСР, але і в країнах Східного блоку, сформувалася стійка сталіністська еліта.¹⁰ Усунувши Л. Берію від влади, тим не

5 Там само. С. 16.

6 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 301.

7 Там само. С. 301.

8 Там само. С. 309

9 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП*. 2010. №2 (34). С. 7.

10 Там само. С. 7 – 8.

менш продовжила реабілітації, оскільки прагнула зберегти статус кво, і, позбавившись екстенсивного репресивного апарату та витрат на утримання інфраструктури для продовження політики сталінського терору, зберегти при цьому владу консервативної верхівки партії.¹¹

Якщо говорити безпосередньо про більш практичну користь масових амністій, то мав місце і економічний чинник.¹² Масштабні звільнення з місць позбавлення волі значної частини населення звільняло державний апарат від потреби безпосередньо забезпечувати базові потреби цих людей, при цьому, в разі звільнення, вони були б залучені до роботи в інших населених пунктах та на інших підприємствах.¹³

З іншого боку, західні дослідники Метью Стіллі і МакДермот у передмові до «De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation» пропонують поглянути на ініціативу амністій і реабілітацій в СРСР і країнах Східного блоку як передусім зовнішньополітичний крок.¹⁴ В цьому сенсі подібний «жест доброї волі», мав би стати частиною дипломатичних спроб відновлення відносин з країнами Блоку неприєднання (передусім Югославія та Індія), а також як частина політики «мирного співіснування» із західними країнами.¹⁵ Таким чином політика реабілітацій, постаючи в ролі «м'якої сили», мала б сприяти покращенню іміджу СРСР в дипломатичному вимірі.

11 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 8.

12 Коробка Ю. В. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги" в оцінці російської та української історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти* / Ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2012. С. 367.

13 Там само. С. 367.

14 Matthew Stibbe, Kevin McDermott De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 8 – 9.

15 Там само. P. 8.

1.1 Другорядні причини реабілітації в 1950-х — 1960-х рр.

Зважаючи на те, що Москва приймала повідомлення республіканських управлінь про суспільні настрої відносно впровадження декрету,¹⁶ вочевидь подібне рішення мало на меті як отримати популярну підтримку, так і нівелювати, або принаймні згладити, можливі наслідки проживання на території СРСР частини населення, чиї родичі були незаконно засуджені та репресовані.

Подібну думку в рамках діаспорної історіографії висловлював і Борис Левицький, вказуючи додатково на роль і нижчих ланок в соціальній ієрархії СРСР.¹⁷ Питання про реабілітацію порушуються в спільноті істориків та радянської інтелігенції.¹⁸ Цю думку поділяє Л. Місінкевич, говорячи про зростання в 1950х і 1960х роках впливу «творчих спілок, та Академії наук» шляхом підтримки, на той час, сформованої «громадської думки» на користь поступового відновлення, або реабілітації, репресованих в 20-ті і 30-ті роки представників власне самої інтелігенції та наукової спільноти.¹⁹ При цьому всьому звичайно реабілітація людей творчої професії також супроводжувались відновленням можливості і згодом придати публічності їхню реабілітацію. Оскільки, навіть посмертно, творчість цих людей вже не підлягала цензуруванню, а розповсюдження видань творів реабілітованих не заборонялось.²⁰

Борис Левицький, за дещо схожими міркуваннями, також зазначає що, користуючись своїм близьким до партії становищем, інтелігенція просувала ідеї

16 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП*. 2010. №2 (34). С. 11 – 16.

17 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 16 – 19 pp.

18 Там само. С. 21 – 24.

19 Місінкевич Л. Л. Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 - 60-х роках ХХ століття. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. – Вип.32. Київ – Хмельницький: 2005. С.341 – 351.

20 Там само. С. 9.

реабілітації окремих її представників.²¹ Серед інших істориків, в аналогічному ключі, в той самий час, точились дискусії щодо кампанії «проти збіднення української історії».²² Варто позначити, що в цьому контексті мова йшла лише про членів партії, людей причетних до радянської влади. Серед «кандидатів» історик згадує Хвильового, Шумського, та Скрипника.²³ Таким чином, на думку дослідника, крок в сторону реабілітації політично репресованих був вигідним для Хрущова, в особливості реабілітація діячів КП західної України, західної Білорусі, Польщі, та радянських «партизанів» часів Другої Світової війни, оскільки ці люди були наближені до М. Хрущова.²⁴ Отож відновлення в партії цих діячів також вирішував питання наповнення бюрократичного апарату лояльними до Хрущова кадрами.

Отже, початок програми амністій та процесу реабілітацій політично репресованих хронологічно близькі, одночасно з тим і близькі за значенням в контексті подій «відлиги» 1950х — 1960х рр.. Різні дослідники пов'язують початок процесу реабілітацій з різними явищами в радянському керівництві. Однією з версій є те, що це був елемент внутрішньопартійної боротьби і спосіб закріпити свої позиції в партії Л. Берії, і пізніше, М. Хрущова.

З іншого боку це було потрібно консервативним сталіністським силам, які прагнули зберегти статус-кво, ліквідувавши негативні наслідки репресивного апарату часів правління Й. Сталіна. Разом з тим методи тоталітарної влади з точки зору нового управління бачились достатньо безперспективними з огляду на необхідність реформування влади без суттєвих змін в складі партійної номенклатури. Поруч із укріпленням позицій лояльної до нового керівництва

21 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 16 p.

22 Там само. 15 – 17 pp.

23 Там само. 18 p.

24 Там само. 20 – 21 pp.

номенклатури стоїть теза про відновлення в партії колишніх діячів радянського підпілля часів Другої Світової війни, та зрештою зростанням впливу інтелігенції у взаємовигідній співпраці з владою та сприяння відновлення її репресованих представників як гарантії лояльності як науковців так і представників творчих спілок. Одночасно зменшення кількості ув'язнених було економічно доцільно, тоді коли ліквідація і засудження сталіністських методів створювало більш сприятливий образ нового керівництва СРСР на міжнародній арені, і сприяло впровадженню політики «мирного співіснування».

2. Масова амністія 1953 року та процесу реабілітації другої половини 1950-х початку 1960-х років очима істориків

Нижньою межею початку реабілітаційних процесів в СРСР вважається березень 1953 р., коли було прийнято низку рішень, пов'язаних із переглядом діяльності правоохоронних органів, і амністією частини населення, що перебувало в місцях позбавлення волі. Йде мова про вступ в силу наказів «Про слідчі групи з перегляду ряду особливо важливих справ», та про розслідування виселення громадян з Грузії,²⁵ і декрету «Про Амністію».²⁶

Програма амністій, однак має особливе відношення до процесу саме політичних реабілітацій, оскільки розповсюджувались на тих в'язнів, які вже перебували в таборах ГУЛАГу та в'язницях, і далеко не всі амністовані були реабілітовані, і тим паче були попередньо репресовані з політичних причин. По-перше початкові амністії не стосувалися суто політичних ув'язнених.²⁷ Олег Бажан наводить статистичні дані щодо масових амністій березня 1953 року. З неї можна зробити попередньо наведену тезу, оскільки загалом на момент початку травня 1953 р. було звільнено з тюрем за «антирадянську діяльність» всього одну людину, та з членів сімей «зрадників Батьківщини» також всього одну людину поміж 19892 звільнених в'язнів.²⁸ По-друге, пізніші укази щодо амністії стосувалися, наприклад «колаборантів» під час другої світової війни, та інших засуджених за участь в повстанських рухах, та інші вияви «буржуазного націоналізму».²⁹

25 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП*. 2010. №2 (34). С. 6.

26 Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 170.

27 Адамовський В. І. Реабілітаційні процеси в Україні у 1953 – 1960 роках: Нормативно-правова База. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична*. 2016. № 13. С. 196 – 199.

28 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 303 — 305.

Щодо «колаборантів» також виникають деякі питання під час огляду історіографії, оскільки складно приписати їх суто до категорії політично репресованих, адже «колабораціонізм» можна віднести і до категорії військових злочинів, але при цьому покарання за цією категорією могли мати цілком політичний характер.³⁰ Під подібні репресивні заходи підпадали і діячі та учасники радянського підпілля, а також націоналісти що безпосередньо не були причетними до окупації але все одно вважались «ворогами народу».³¹ Проте, говорячи про репресованих внаслідок участі в повстанських рухах та за «буржуазний націоналізм», то в цьому випадку використання терміну політично репресованих слід вважати більш коректним. Зрештою ці дві групи амністованих (та реабілітованих) заслуговують на окремий розгляд, але в конкретному випадку цього дослідження дещо більше значення мають власне самі явища реабілітації та масових амністій.

2.1 Хронологія досліджень

Зважаючи на історичну специфіку, в рамках якої здійснювались ці дослідження, частіше за все вони приймали форму досліджень правового характеру, радше ніж в якості історичних досліджень.³² Дослідники цікавилися легальними особливостями реабілітацій, їхнім правовим механізмом, що призводило до того, що вони носили переважно описовий характер, не заглиблюючись в проблеми репресій, та реабілітацій.³³ Розглядаючи питання

29 Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 170 – 172.

30 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 219 p.

31 Там само. 219 p.

32 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.

33 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник*

радянської історіографії, Роберт Конквест говорить про «заборону на факти»³⁴ в Радянському Союзі. Характер цих досліджень відповідав умовам, в яких вони здійснювались – це, перш за все, недоступність джерельної бази, жорсткі умови державної цензури, та новітність цього явища.³⁵ В особливості останній пункт стосувався справ, що на той час ще розглядались на предмет можливості реабілітації.

Дотичним прикладом можна вважати розгляд справ щодо звинувачуваних у «великому терорі» кінця 1930-х рр., і які переглядались та щодо яких виносились рішення, фактично тими самими людьми що і здійснювали репресії. Також фактично вони ж, у складі регіональних комісій, першими здійснювали дослідження процесів реабілітації.³⁶ Через це особливо жорсткими були обмеження на дискусії щодо реабілітацій поза правовим полем.³⁷ Хоча подібні дискусії все ж таки мали місце.³⁸ В цьому сенсі вони цікаві з огляду на особливості дослідження історичних та правових аспектів реабілітацій жертв політичних репресій протягом 50-х – 60х рр. в СРСР.

Із розпадом Радянського Союзу коло зацікавлень дослідників реабілітацій репресованих дещо розширилось. Тепер існувало значно більше підстав для зацікавлення не тільки власне самим явищем реабілітації, але і більш специфічними проблемами, наприклад його регіональними особливостями,

статей. / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.

34 Конквест Р. Свобода важнее демократии. Нева. 1989. №9. С. 126.

35 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.348.

36 Там само. С.348.

37 Бажан О. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років). *Наукові записки НаУКМА.* Том 169. Історичні науки. Київ, 2015. С. 15–18.

38 Осликовская Е. С. Снегов А. В. За правдивое освещение истории пролетарской революции. *Вопросы истории.* 1956. № 3 С. 140.

політичним та соціальним аспектами питання. Крім того, особливе місце зайняло питання адаптації до соціальних умов, в яких опинились реабілітовані. Подібні тенденції можна спростерігати наприклад в рамках досліджень Леоніда Місінкевича з дослідження реабілітацій інтелігенції³⁹, або освітян⁴⁰, а також інші публікації на тему адаптації реабілітованих.⁴¹

Дослідження реабілітації політично репресованих почало приймати розгалужений характер, і поставати в багатовимірному вигляді. Серед сучасних українських істориків не тільки Леонід Місінкевич,⁴² але і, Олег Бажан, Юлія Коробка, Наталя Печеніна, та інші. Зрештою питанням цікавляться і закордоном, зокрема в працях Семюеля Опенгайма, та вищезгаданого Конквеста.⁴³ Важливо однак зазначити про те, що західна історіографія в першу чергу представлена дослідженнями, що на ранніх етапах досліджень реабілітацій складала цікавість переважно в сфері радянології,⁴⁴ і також супроводжувались ідеологічною оцінкою цього явища, в той час як більшість публікацій в Радянському Союзі на початкових етапах була пов'язана із професійною діяльністю в сфері права,⁴⁵ а історичні

39 Місінкевич Л. Л. Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 - 60-х роках ХХ століття. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* – Вип.32. Київ – Хмельницький: 2005. С.341 – 351.

40 Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 70 – 80.

41 Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект: Автореф. дис.. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. С. 5 – 6.; Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика.* Київ, 2009. № 15(1). С. 301–309.

42 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.

43 Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly.* 1967. № 20 (1). Р. 97 – 115.

44 Trupia Francesco McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. *Україна модерна.* 2018. № 25. С. 320 – 321.

45 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник*

дискусії велись в рамках загального напрямку «історії Комуністичної партії Радянського Союзу».⁴⁶

В західних дослідженнях, наприклад С. Опенгайма, для нас в першу чергу важливо підкреслити запропоновану періодизацію процесу реабілітацій в Радянському Союзі. Відповідно до Опенгайма, він розгортався в три етапи: з березня 1953 р. по лютий 1956 р.(вибіркові реабілітації, в закритому порядку), з лютого 1956 р. по жовтень 1961 р.(поява в публікаціях раніше заборонених імен), з жовтня 1961 р. по 1967 р.(поява обмежених публічних реабілітацій).⁴⁷

Варто також звернути увагу на сучасні західні дослідження процесу реабілітацій, зокрема серед таких можна назвати дослідження Марка Елі «Rehabilitation in the Soviet Union, 1953–1964: A Policy Unachieved»⁴⁸, що належить до більшої збірки, колективного дослідження науковців не тільки західних, але і з Центрально-Східної Європи.

В цій статті Елі робить висновки про те що мета реабілітації 1950х – 1960х років зрештою «залишилась недосягненою», і хоч тисячі жертв політичних репресій все ж таки вийшли на волю, але при цьому партія не понесла ніяких наслідків та відповідальності за ці репресії.⁴⁹ В цьому сенсі варто звернути увагу на те що дослідник не зважає на різницю в декламованій політиці реабілітації, до і після XX з'їзду КПРС, та її реальними цілями а також причинами її першопочаткового провадження.⁵⁰ Слід зазначити що між цими проявами існує

статей. / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.

46 Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). Р. 106 – 107.

47 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.

48 Mark Elie. Rehabilitation in the Soviet Union, 1953–1964: A policy Unachieved. *De-Stalinising Eastern Europe*. London, 2015. Р. 246.

49 Там само. С. 40 – 41.

50 Там само. С. 39 – 41.

доволі очевидна прірва, оскільки фактично якщо на офіційному рівні дійсно складно говорити про досягнення поставленої цілі, але лише якщо брати до уваги задекларовані на та після XX з'їзду. В цьому сенсі важливі два чинники, по-перше період відлиги все ж таки був неоднорідним, і політика репресивних органів та її пом'якшення також із часом змінювалась, тяжіючи до згортання реабілітації ближче до середини 1960х років. Разом з тим, якщо брати до уваги мету з якою реабілітація та масові амністії починались у 1953 р..⁵¹

Також в рамках цієї збірки МакДермотт і Штіб розглядають широке коло проблематики пов'язаної з репресіями та реабілітацією репресованих в СРСР та країнах східного блоку. Загалом це подано в якості дослідження «десталінізації».⁵² Одним із конкретних питань які ставляться в згаданому дослідженні – є «дилеми» які були пов'язані з тим як проводилась реабілітація.⁵³ Але в такому дослідженні першочергово розглядаються фактичні особливості, переважає фактаж аніж дослідження першопричин що вплинули на проведення реабілітації. Радше істориків цікавлять наслідки цієї політики для СРСР і країн «східної Європи».⁵⁴ Проте варто звернути увагу на те що, як і деякі інші дослідники, вони вбачають особливість процесу реабілітації як такого що, незалежно від намірів його ініціаторів, зрештою виник внаслідок в тому числі особливостей в публічному просторі та суспільної думки, і так само вплинува на них.⁵⁵ Окрім того заслуговують дослідження в українській еміграції, до прикладу праця Бориса Левицького «Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980».⁵⁶ Подібні праці

51 Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). P. 106 – 108.

52 Trupia Francesco McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 320 – 321.

53 Matthew Stibe, Kevin McDermott De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 1 – 4.

54 Там само. С. 19 – 20.

55 Там само. С. 20.

56 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 219 p.

передусім дають змогу поглянути на спроби зрозуміти логіку і процеси що супроводжували реабілітацію політично репресованих в другій половині ХХ ст..

Також цінність становлять фундаментальні праці з цього питання. Л. Місінкевич серед таких зазначає «Реабілітації: Політичні процеси 30-х – 50-х рр.» за редакцією О. Яковлєва.⁵⁷ Також цікавість становлять різнопланові праці, направлені на дослідження питання поетапного становлення реабілітацій (Н. Катков), передумови і причини їх появи в політичному, і правовому просторі та їхнє значення (В. Наумов), правового аспекту (Б. Цой, В. Бойцова, Б. Безлепкін, та ін.).⁵⁸

Також має сенс звернути увагу на дослідження багатовимірності проблеми, взаємних зв'язків між механізмами владних структур, правоохоронних органів, їхньої діяльності, та їх довготривалих і короткотривалих наслідків. Цікавість представляє висвітлення проблем, з якими зіштовхнулись реабілітованих, та їх сім'ї, після реабілітації.

Можна говорити про те, що початок досліджень реабілітацій в Радянському Союзі припадає приблизно на той самий час, коли вони почали розгортатись. В СРСР ці дослідження мали утилітарний характер, передусім націлені на висвітлення нових практик та норм в сфері права, і тільки із часом перейшли в поле повноцінних історичних розвідок і досліджень. Із розпадом Радянського Союзу, і разом з ним припинення цензури та відкриттям державних архівів для громадян, публікації почали обростати новими напрямками. Закордонні дослідження проклали шлях для подальших досліджень, як на самому заході, так і на пострадянському просторі. В особливості, західні дослідники запропонували

57 Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П. Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. – Київ, 2008. – №35. – С.355.

58 Там само. С. 355.

робочу періодизацію реабілітацій політично репресованих та аналіз реабілітацій з точки зору совітології.⁵⁹

Зважаючи ж на історіографію, важливим є висвітлення в історіографії процесу реабілітації політично репресованих в Радянському союзі протягом періоду «відлиги», із залученням як вітчизняних, так і західних досліджень. Важливими аспектами питання слід вважати як правову, так і соціальну сторону, порівняння правових норм із реальною динамікою соціальної інтеграції та повернення до нормального життя.⁶⁰ Крім того важливим фактором слід вважати географічні рамки розглянутих досліджень, оскільки вони дозволяють поглянути на розвиток регіональних студій в історіографії. Вважається за необхідне поглянути на дослідження як правового, так і історичного характеру, що більш притаманні раннім роботам присвяченим питанню реабілітації політично репресованих

Частково питання правової сторони реабілітацій політично репресованих громадян витікають і з соціальної проблеми. Сучасна історіографія, що переймається цим аспектом, як правило актуалізує проблему в контексті сучасності.⁶¹

Наприклад в статті Ю. Половинкіної піднімається питання відновлення майнових прав репресованих. Оскільки велика їх частка так і не отримала майнових компенсацій, і, відповідно, авторка ставить за мету розглянути проблеми в рамках радянської правової системи, а також вирішення цього питання в рамках правової системи незалежної України.⁶²

59 Там само. С. 355.

60 Matthew Stibbe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 19.

61 Половинкіна Р. Ю. Спадкові права жертв політичних репресій радянської доби в Україні: історико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №3. С. 24.

62 Там само. С. 21 – 24.

В історіографії також існують і приклади досліджень позаправового характеру реабілітацій. Не беручи до уваги соціальні наслідки таких реабілітацій, О. Бажан зазначає про наявність маси проушень, при реабілітації засуджених співробітників спецслужб⁶³, а також, безпосередньо політично репресованих.⁶⁴

2.2 Послідовність і спроби категоризації реабілітації репресованих, та їхні наслідки в історіографії

Про початок, і в особливості публічних, реабілітацій можна говорити в контексті паралельному до амністій, зважаючи на особливу увагу і обережність, з якою радянська влада здійснювала подібні процеси. Вже у вересні, через кілька місяців після впровадження декрету про амністії. Саму політику реабілітації політично репресованих протягом «відлиги» можна також поділити за різними категоріями репресованих, яких було реабілітовано.⁶⁵ Передусім націлена на пом'якшення наслідків сталінського тоталітаризму і чисток 30-х років. Серед реабілітованих опинились як «незаконно репресовані» жертви, так і частина чекістів, що здійснювала великий терор.⁶⁶

Одним із яскравих прикладів експліцитних реабілітацій можна вважати перегляд політичних справ 1940-х – 1950-х рр., таких як «справа лікарів», »справа С. Міхоелса», »справа Мінгрельської націоналістичної групи».⁶⁷ Ці, та інші справи

63 Бажан О. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років). *Наукові записки НаУКМА*. Том 169. Історичні науки. Київ, 2015. – С.18.

64 Там само. – С.17.

65 Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект: Автореф. дис.. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. С. 16 – 19.

66 Бажан О. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років). *Наукові записки НаУКМА*. Том 169. Історичні науки. Київ, 2015. С. 15–18.

67 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП*. 2010. №2 (34). С. 8–9.

висвітлювались на сторінках радянської преси. Подібні показові реабілітації, що їх розглядали і переглядали в одиничних випадках, передусім грали подвійну роль, і одночасно їхня роль зумовлювала публічність і обмеженість застосування умовних моральних реабілітацій.⁶⁸ Чутливість здійснюваної політики диктувала умови, за яких можна було розраховувати лише на «безпечні» варіанти реабілітацій.

Передусім зробити висновки про такі «безпечні» варіанти можна як з радянської історіографії, так і з тогочасних західних досліджень. В першу чергу реабілітовані (з політичних міркувань) комуністи, умовно кажучи «свої», якщо розглядались, то висвітлювались як люди що були, або залишались, лояльні партії, хоч і припустились деяких помилок.⁶⁹ Крім членів комуністичної партії, до цієї групи можна віднести чекістів, військових, офіцерів та командирів, моряків, тощо. Звичайно, це не означало, що всі реабілітації, що стосувались перелічених категорій репресованих, знаходили аби-яке висвітлення в пресі чи інших інституціях державної пропаганди. Такі групи могли розраховувати як на відновлення в партії⁷⁰, так і цілком могли обійтись появою статті у Великій радянській енциклопедії, або ж просигналізувати про визнання партії тієї чи іншої особи шляхом включення її до порядку денного.⁷¹

На противагу «своїм» в історичних дослідженнях можна виділити групу іншу умовну групу політично репресованих, які не могли розраховувати на формальне визнання партією чи владою, а тільки в кращому випадку на амністію, що звичайно не передбачало визнання невинності.⁷² До неї можна віднести соціальні і

68 Там само. С. 11.

69 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 15 – 23 p.

70 Печеніна Н. А. Політична реабілітація в Україні середини 1950-х рр. Молодий вчений. 2014. №7 (10). С. 45.

71 Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 16 – 18 p.

72 Печеніна Н. А. Політична реабілітація в Україні середини 1950-х рр. Молодий вчений. 2014. №7 (10). С. 45.

етнічні групи, які знаходились в ідеологічній опозиції до Комуністичної партії (або ж впали у неласку до неї), такі як кримські татари, українські, або білоруські та інші, націоналісти, особи які вели «антирадянську діяльність».⁷³

Отже, протягом середини — кінця 1950х років, ініціювавши спочатку декрет про амністії і пізніше розпочавши процес реабілітації, радянська влада розпочала перегляд справ щодо політично репресованих. Як зазначають дослідники, цей процес виявився не надто плідним для репресованих, він був сповнений зовнішніх протиріч, проходив повільно і половинчато, великою мірою зумовлені практичними міркуваннями.⁷⁴ Як було зазначено, реабілітації мали дискримінаційний характер від самого початку. Його характеризував брак офіційного визнання несправедливості у вирокх за якими відбувались реабілітації, розгляд в індивідуальному порядку, повільними темпами, та лише по відношенню до «ідеологічно наближених» категорій політично репресованих, тощо.

Підсумовуючи, можна сказати, що процес реабілітації політично репресованих містив в собі одразу кілька складових. Його слід розглядати в контексті ширшої політики амністій СРСР. Причиною початку цієї політики прийнято вважати наслідком політичної боротьби всередині партії після смерті Й. Сталіна.⁷⁵ Відповідно масові амністії грали на користь як Л. Берії, так і М.

⁷³ Слід зазначити, що вирок за конкретно цією статтею не стосувався суто цих соціальних груп. Рішення щодо них виносились недискримінаційно, і могли так само стосуватись і людей причетних до радянської влади; Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 22 p.

⁷⁴ Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). P. 106 – 107.

⁷⁵ Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 16 – 18 p.; Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). P. 106 – 107.; Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 301 — 302.

Хрущову, і одночасно з цим укріплювало положення консервативного крила партії.⁷⁶ Утримання великої кількості в'язнів також мало економічний аспект, нерентабельність комплексу місць ув'язнень часів правління Сталіна диктувала доцільність ліквідації частини ув'язненого населення.⁷⁷ Попри все це цілком відновлені в правах реабілітовані були радше рідкістю, неформальність цих процесів дозволяла радянській владі зберігати власний авторитет та умовну безневинність в незаконних справах і репресіях.⁷⁸ Завдяки цьому реабілітації «відлиги» межували з амністіями. Уражені в правах реабілітовані, повернувшись на місця колишнього проживання знайшли себе також і в умовах соціального несприйняття, і відповідно в несприятливих економічних умовах. Проблеми із зайнятістю, соціальною допомогою, та і зрештою саме право не перегляд справи майбутнього реабілітованого, з'являлись і через недовіру до реабілітованих.⁷⁹ Взаємодія з ними, за умов відсутності експліцитного погодження (чи втручання) партії могла бути небажаною, і мати непотрібні наслідки і для того хто взаємодіє. Безперечною перевагою як для живих, так і для мертвих реабілітованих, була попередня історія. Колишні комуністи, члени партії, чекісти, військові, моряки мали першість в перегляді їхніх справ. В той самий час націоналісти, колаборанти, кримські татари, тощо, знаходились в значно скрутнішому становищі. Останніми право на реабілітацію мали націоналісти, на колишніх місцях проживання звинувачені в колабораціонізмі зустріли спротив місцевого населення, в той час як

⁷⁶ Там само. С. 302.

⁷⁷ Коробка Ю. В. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги" в оцінці російської та української історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти* / Ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2012. С. 367.

⁷⁸ Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). P. 106.

⁷⁹ Matthew Stibe, Kevin McDermott De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 18 — 19.; Mark Elie. Rehabilitation in the Soviet Union, 1953–1964: A policy Unachieved. *De-Stalinising Eastern Europe*. London, 2015. pp. 29 – 35.

кримські татари отримали формальне право на повернення на територію Криму лише в 1967 р..⁸⁰

⁸⁰ Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 183.

3. Соціальна адаптація реабілітованих жертв політичних репресій та її висвітлення в українській історіографії

Важливо пам'ятати про те, що питання реабілітацій не обмежувалось правовими процесами, документами правового характеру, офіційними наказами, інституціями, їхнім правовим функціонуванням.⁸¹ Великий інтерес представляє і становище реабілітованих після факту їх реабілітації. Розробка цього напрямку серед вітчизняних дослідників переважно стосується досліджень Л. Місінкевича,⁸² і О. Бажана.⁸³ В їхніх працях питання реабілітацій розглядається комплексно, із залученням, як нормативно-правових документів в якості джерельної бази, так і джерел, що стосуються соціального аспекту питання: листи громадян, листи в газети, усноісторичні свідчення, тощо.⁸⁴

Зважаючи на численні статті Л. Місінкевича, написані за дисертацією «Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-соціальний аспект»⁸⁵ варто звернути увагу на умови, в яких опинялись реабілітовані жертви репресій: ті, хто вижили, як правило виходили з таборів, не володіючи будь-яким майном, чи засобами на виживання.⁸⁶

81 Matthew Stibbe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 18 — 19.; Mark Elie. *Rehabilitation in the Soviet Union, 1953–1964: A policy Unachieved. De-Stalinising Eastern Europe*. London, 2015. pp. 30 – 35.

82 Місінкевич Л. Л. Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50 - 60-ті роки XX століття / Місінкевич Л. Л. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. Т.9. 264. С. 73.

83 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 301–309.

84 Там само. С. 303 – 305.

85 Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-соціальний аспект: Автореф. дис.. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. С. 5 – 6.

86 Там само. С. 5.

В цьому сенсі найкраще видно різницю із правовим із висвітленням соціальних аспектів питання. Офіційно для реабілітованих було передбачено виплату двомісячної заробітної плати, позначення в трудовій книжці про фаховий стаж рівний часу, який той відсидів, та пріоритет в отриманні житла.⁸⁷ Однак в дійсності система, великою мірою, виявилась неготовою до того, аби влаштувати реабілітованих. Відновлення цих людей в системі як звичайних громадян було значно ускладнено також і перебуванням в невідгідному економічному становищі, що підсилювався наслідками ув'язнення: хронічні хвороби та інвалідність часто ставали цілком нормальними наслідками перебування в місцях позбавлення волі, які частіше за все розміщувались на, великою мірою, непридатних до життя територіях: далека північ та схід РСФСР, або КАРСР.⁸⁸

Однак ці і інші проблеми інтеграції та адаптації до життя окремих груп населення в СРСР були не унікальним явищем. Можна згадати утиски, яких під час, та після Другої Світової Війни зазнавали «колаборанти», військові в'язні, учасники військових підрозділів, які потрапили в оточення; німці, як представники національної меншини в СРСР, тощо.⁸⁹ Їх зустріли подібні проблеми залежності від бюрократичної системи СРСР, однак тут можна говорити про відмінності положення, в якому опинились ці люди. Утисків вони зазнавали і на офіційному рівні.⁹⁰ Визнані неблагонадійними, такими, що побували за межами Радянського Союзу, та теоретично могли б зробити спробу зробити це ще раз, бути завербованими закордонними спецслужбами, зробити спробу організувати

87 Там само. С. 6.

88 Місінкевич Л. Л. Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50 - 60-ті роки ХХ століття / Л. Л. Місінкевич. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. Т.9. 264. С. 73.

89 Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 110-123.

90 Там само. С. 111 – 119.; Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 308.

антирадянську діяльність, викликали у влади недовіру і відторгнення. Шпигуноманія в державних органах СРСР відігравала неабияку роль при оцінці згаданих громадян.⁹¹

В обох випадках, можна говорити про скрутне положення цих соціальних груп у зв'язку із вадами радянської системи, хронічним небажанням або неспроможністю на різних рівнях визнавати помилки та долати недовіру до тих, хто опинився поза юрисдикцією СРСР. Варто підкреслити важливість даної сторони питання в дослідженнях реабілітації політично репресованих, оскільки він є досить невивченим в історіографії. Про це свідчить той факт, що вони присутні лише в невеликій кількості робіт, присвячених даній темі. Разом з тим, досліджень що присвячено саме соціальній стороні питання, достатньо невелика кількість. Ці два питання є доволі взаємопов'язаними з тієї точки зору що офіційна політика партії, та ставлення влади та інституцій до амністованих та реабілітованих часто виступали в ролі ключового чинника складності їхньої адаптації до суспільства.

Отже, історіографія соціального аспекту реабілітацій політично репресованих характеризується наявністю невеликою кількістю робіт, які однак добре розкривають проблематику даного аспекту. В деяких доробках проблема фігурує в комплексі з іншими аспектами даного явища, що в тому числі і показує характер проблеми з якою мають справу дослідники. У фокусі уваги істориків перебуває одразу цілий комплекс проблематики. З однієї сторони це позаінституційні явища, що потребують уваги до інституційних чинників що перешкоджали повноцінній реабілітації та інтеграції до суспільства, офіційні документи та обмеження які радянська влада запроваджувала з тих чи інших причин. З іншої ж сторони має місце не завжди очевидний чинник соціального несприйняття як амністованих так і реабілітованих. З огляду на вищезгадану

91 Там само. – С. 126-127.

проблематику, варто розглянути погляди істориків на те яким чином ці два фактори поєднуються в дослідженнях реабілітації політично репресованих.

3.1 Висвітлення правових факторів соціальної адаптації та радянської політики щодо реабілітованих

Варто передусім зазначити, що власне термін «реабілітація» не використовувався ні в рамках державної пропаганди, якщо відомості про (як правило відомі) прізвища таки проривались в пресу, в той час як в рамках офіційного документообігу фігурував лише обмежено.⁹² Обережне використання мови в контексті того як писали про реабілітованих є однією з основних характеристик процесу реабілітацій 1950х — 1960х рр.. Визнати факт реабілітації репресованих означало передусім публічне визнання помилок і несправедливості, вчинених радянською владою. Відповідно використання безпосередньо терміну «реабілітація» мало б потенційно руйнівний ефект самодискредитації для радянської влади.⁹³

Натомість в пропаганді, а також в офіційному документообізі сам термін реабілітація, з'являвся лише поступово. Л. Місінкевич зазначає що повільність впровадження політики реабілітації також супроводжувалась й складністю із її впровадженням.⁹⁴ Реабілітовані формально визнавались помилуваними або амністованими. Останній термін додає певною мірою амбівалентності самому явищу реабілітацій, оскільки для позначення і простої амністії(що не передбачало визнання невинуватості амністованого) і реабілітації використовувалось одне й те

92 Matthew Stibe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 11.

93 Samuel A. Oppenheim *Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. Western Political Quarterly.* 1967. № 20 (1). P. 103 – 106.

94 Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП.* 2010. №2 (34). С. 11.

саме слово.⁹⁵ Позаяк, це дозволяло формально не визнавати провини органів державної безпеки, і незаконності або несправедливості, вчиненої щодо реабілітованого. Невизнання ж в свою чергу означало і певне правове та політичне лімбо, в якому знаходились реабілітовані, оскільки зрештою формально вони все ще залишались винними у скоєнні того чи іншого політичного, або економічного, злочину. Крім того, про таку невизначеність опосередковано свідчить затвердження в липні 1953 р. указу президії ЦК КПРС «Про незастосування амністії до осіб, засуджених за розбій, злодіям рецидивістам та злісним хуліганам».⁹⁶ Відповідно до нього рецидив серед амністованих автоматично відновлював попередню дію покарання, тобто фактично строк, до якого було засуджено звільненого, як такий не скасовувався повністю.

Цей процес супроводжувався низкою обмежень, як передбачених так і непередбачених. Було передбачено різні способи, в які амністовані могли продовжувати життя на волі. Частина отримала можливість безпосередньо повернутись додому, в той час як інші мали залишатись в населеному пункті поруч із їхнім місцем позбавлення волі.⁹⁷ Однак проблем радянському керівництву і правоохоронним органам доставляли численні випадки рецидиву серед амністованих, у зв'язку із економічним становищем, та, в інших випадках, політичними переконаннями.⁹⁸

Метью Стіллі і МакДермот зазначають, що внаслідок реабілітацій часів «відлиги», більшість власне реабілітованих не змінила своїх переконань, і все ще

95 Matthew Stibbe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 11 – 13.

96 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 308.

97 Oleh Bazhan *Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 171–173.

98 Matthew Stibbe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 19–20.

відчувала певний ресентимент до радянської влади і в тій чи іншій мірі або формі продовжувала боротьбу. Частина реабілітованих, виснажена довготривалим ув'язненням і перебуванням в несприятливих умовах, вела переважно приватне життя, позбавлене участі в політиці. Лише меншість виявляла бажання «працювати на благо держави» або в «суспільних інтересах».⁹⁹

В післявоєнні роки в цілому рівень злочинності залишався на досить високому рівні, однак до злочинності доєднувались і амністовані колишні в'язні. За період квітня-червня 1953 р. близько 18% злочинів було скоєно колишніми в'язнями.¹⁰⁰ Причиною цьому було і дискримінаційне ставлення до них в сфері зайнятості. Відмови у зайнятості, навіть при дефіциті робочої сили не були рідкістю.¹⁰¹ Проблеми виявлялись у відмові в працевлаштуванні для звільнених з місць ув'язнення. В кордонах УРСР за квітень-червень 1953 р. працевлаштування серед звільнених становило 74,8%. Становище на Київщині було ще гірше, із лише 43,8% працевлаштованих. Не менш проблемними були і інші області, де процент працевлаштованих коливався близько 55%.¹⁰² Зрештою про нагальність проблеми свідчить і той факт що вже в червні 1953 р. Радою міністрів було прийнято закон про «усунення недоліків» реабілітацій, що забороняв дискримінацію при працевлаштуванні амністованих.¹⁰³

З іншого боку, розглядаючи проблематичність не тільки працевлаштування, але і адаптації і відновлення соціального життя після реабілітації чи амністії, слід сказати, що не останнім в дослідженнях теми є і соціальний чинник. Позицію

99 Там само. – Р. 19–20.

100 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 308.

101 Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 174–175.

102 Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 308.

103 Там само. С. 308.

«низового» спротиву зі сторони управління підприємств мали певну підтримку. Олег Бажан зазначає, що під час інструктивних нарад, роз'яснень в підприємствах, колгоспах, закладах освіти, тощо, звучали висловлення опозиції до амністій.¹⁰⁴ Зверталась увага на те що основні категорії, під які підпадали амністовані, мали відношення до господарських, кримінальних, та інших злочинів, звертаючи увагу на те що серед них були відсутні політичні в'язні.¹⁰⁵ З іншого боку звучали і схвальні оцінки щодо цього рішення, але саме звернення уваги на проблему політичних в'язнів має значення з точки зору подальшої реабілітації жертв політичних репресій.¹⁰⁶

Таким чином, розрізнення амністій і реабілітацій виявляється достатньо проблематичним. За реабілітації не фігурували в радянській офіційній пропаганді та в офіційних документах, і за тим як їх було здійснено могли так само підходити під визначення амністій чи помилувань(в індивідуальних випадках), або ж передбачати і інші заходи притаманні реабілітації. Вони могли варіюватись в публічному висвітленні та правовому статусі реабілітованих постфактум. Правове і соціально-економічне становище, в якому, внаслідок цих обмежень, опинялись реабілітовані залишало їх в невизначеному правовому стані. При цьому шанси на відновлення строку від якого було попередньо звільнено, мав цілком реальні шанси на відновлення. Обмеження в правах реабілітованих таким чином не було недоліком процесу реабілітацій, але цілком утилітарним механізмом здійснення контролю над колишніми в'язнями.

Також дослідження суто правових або соціальних виявляються систематично неповними, оскільки не охоплюють всіх наслідків та причин які безпосередньо

104 Там само. С. 309 – 310.

105 Там само. С. 303 – 306.

106 Там само. С. 311.

стосуються проблематики соціальної адаптації реабілітованих та реабілітації 1950-х — 1960-х років загалом.

4. Відображення в історичній науці процесу реабілітації в СРСР в другій половині 1950-х початку 1960-х

Говорячи ж про реабілітацію репресованих в другій половині 1950-х — 1960-х, історики також зважають одразу на кілька чинників, які характеризують процес проведення реабілітацій в 50х — 60х рр.. Перша обмовка при використанні терміну реабілітації, це неформальність даного явища, де майже не існувало експліцитного визнання провини партії, або радянської влади. Натомість переважно мова йде про певну модульність, багатовимірність, або індивідуальність реабілітацій. Наприклад, Стіллі і МакДермотт вирізняють одразу кілька «типів» реабілітацій¹⁰⁷, що були притаманні не тільки радянському процесу, але і поширювались на весь Східний блок: юридичні реабілітації(ануляція вироку, фактичне помилування), політичні(відновлення в партії), соціально-економічні(поновлення майнових та відновлення в інших правах), та моральні(формальне 'очищення' імені, експліцитне визнання несправедливості вироку).¹⁰⁸

Такий типологічний підхід дійсно найкраще пасує саме розгортанню реабілітації з другої половини 1950-х років, після початку повномасштабної кампанії реабілітації політично репресованих.

107 Matthew Stibe, Kevin McDermott *De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 10.

108 Там само. P. 10 – 13.

4.1 Дослідження регіональних особливостей процесу реабілітацій

Більшість досліджень теми реабілітацій репресованих також, як правило, беруть за стандарт розгортання реабілітаційних процесів в межах СРСР, або ж на республіканському рівні, наприклад УРСР, але звичайно значно рідше.

Іншим баченням проблем реабілітацій можна назвати дослідження регіональних особливостей цих процесів, та їх аналіз на конкретних прикладах перебігу реабілітаційних процесів в географічно виділених рамках. Серед таких праць можна назвати дослідження Дмитра Омельчука, «Особливості процесу реабілітації репресованих громадян у Криму у другій половині 1950-х рр.». В публікації автор здійснює порівняльний аналіз динаміки процесів реабілітації, залучаючи як попередні напрацювання регіональної історіографії, так і архівні матеріали, а також історіографією із ширшими географічними рамками досліджень.¹⁰⁹

Окремої уваги заслуговує багатотомне видання «Реабілітовані історією». Видання є збіркою різнопланових статей, воно містить масу публікацій стосовно процесів з реабілітації репресованих, статті що стосуються теми репресій в СРСР загалом та зокрема в конкретному регіоні України, а також перелік репресованих, та за яким звинуваченням вони були репресовані.¹¹⁰ Кожен том висвітлює згадані процеси в окремій області України. В цьому контексті, на основі опублікованих матеріалів, а також історіографії, можна говорити про перші кроки до більш детального дослідження як репресивних заходів в УРСР, так і реабілітаційних процесів, в тому числі, в межах незалежної України.

¹⁰⁹ Омельчук Д. Особливості процесу реабілітації репресованих громадян у Криму у другій половині 1950-х рр.. *З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ*. 2013. №1/2(40/41). С.169 – 179.

¹¹⁰ Реабілітовані історією. Київська область. У 27 т. / Редкол.: П. Т. Тронько, О. П. Реєнт, С. А. Кокін, та інші. Т. 3. С. 938.

Отже, в історіографії реабілітацій репресованих, зокрема в рамках третього періоду¹¹¹ дослідження проблеми, дійсно з'являються публікації, що звужують коло досліджень. Актуальності набувають дослідження регіонального характеру. Але у фокусі уваги залишається саме період реабілітації репресованих в період першої половини 1960-х років.

¹¹¹ Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей.* / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Бolečух, та інші. Київ, 2008. №35. С.347.

Висновки

Отже підсумовуючи, історіографія реабілітації жертв політичних репресій часів хрущовської «відлиги» охоплює доволі різноманітний за своїм складом масив проблем, що так чи інакше пересікаються і які необхідно розглядати комплексно.

Передусім проблема полягає в тому що більшість істориків в першу чергу звертаються до інформації що безпосередньо стосується конкретного аспекту реабілітації який він досліджує. Тому погляди істориків на витоки реабілітації та відповідно її особливості доволі сильно різняться.

Проте в цьому питанні можна виділити одразу кілька точок зору. Однією з найрозповсюдженіших є думка про те що масова амністія, і, пізніше, реабілітація репресованих СРСР відбулась внаслідок політичної боротьби всередині Комуністичної партії СРСР, та потреби нового керівництва закріпитись на вищих ланках влади. Ця думка звучала ще в другій половині ХХ ст. в колах західних дослідників. Однак важливо також помітити що великою мірою таке сприйняття причин реабілітації та масових амністій залишаються доволі розповсюдженими, проте при цьому конкретний механізм здобуття політичної влади таким чином залишається слабко проартикульованим. Як правило прояснення залишається на совісті конкретного дослідника.

Окрім суто політичних пояснень, в працях істориків фігурують додаткові тези щодо інших причин початку реабілітації, починаючи від економічних причин та безперспективності здійснення влади методами терору, закінчуючи зміною в зовнішній політиці СРСР. Однак при цьому вони пояснюють лише додаткові чинники і рідко суперечать попередньо згаданій думці. В цьому сенсі вони можуть навпаки бути радше шкідливими, оскільки в свою чергу викликають ще більше питань щодо того яким чином вони могли змусити радянську владу піти на

потенційно небезпечний для себе крок. Вочевидь подібні твердження радше слугують складовою частиною більш складного та комплексного явища.

Фактично те саме стосується і деяких інших аспектів дослідження даної теми. Одним з основних напрямів в цьому сенсі є вивчення соціальної сторони реабілітації. Особливо це стосується більш сучасних досліджень, оскільки розгляд проблематики соціальної адаптації реабілітованих після повернення на волю, хоч і дійсно є важливим, але його доволі важко уявити без попередніх досліджень правового аспекту. При чому це не обов'язково навіть має відношення до висвітлення лише явища поновлення нормального життя для реабілітованих, але і до питання інтеграції до радянського суспільства загалом та які чинники ускладнювали це для поновлених громадян.

Зрештою слід звернути увагу на власне те як змінювалась сама історіографія цього питання. Зміни відбувались як в поглибленні висвітлення предмету дослідження, так і в площині розгалудження його на одразу кілька важливих напрямів. Історики з однієї сторони, починаючи з перших досліджень, в радянській історіографії переймались власне практичними питаннями що поставали з реабілітації репресованих, в той час як історики великою мірою безпосередньо брали участь в становленні реабілітації політично репресованих. Західних же дослідників цікавили власне питання становлення і перших історичних досліджень цього питання, періодизації та спроби пояснення реабілітації як явища радянської політики.

Зрештою розгалудження дослідження в кінці XX ст. – початку XIX ст. створили площину для дослідження людини що підпадала під реабілітацію, досліджень регіональних особливостей, та інші аспекти цього питання. Проте роль попередніх досліджень залишається достатньо вагомою навіть в рамках історіографії що виходить за рамки лише відновлення в правах та репутації репресованих.

Якщо говорити про проблеми які постають в світлі вищесказаного, слід виділити одразу кілька аспектів. Незмінними залишаються погляди істориків на витоки реабілітації у внутрішньополітичній боротьбі всередині Комуністичної партії. Проте уваги оминають іншу сторону політичної боротьби, яким чином був можливим вплив на керівництво партії зі сторони інших її членів та членів організацій, та наскільки цей «симбіоз» мав значення для висвітлення питання реабілітації.

Для досліджень що стосуються соціальної сторони питання вкрай важливою залишається незакритою тема соціальних чинників адаптації реабілітованих. Зокрема можна говорити про нестачу дослідень що серйозно беруть до уваги суспільну думку та її відношення до масових амністій реабілітації репресованих.

Список використаних джерел та літератури

Історіографічні джерела:

1. Адамовський В. І. Реабілітаційні процеси в Україні у 1953 – 1960 роках: Нормативно-правова База. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: серія історична*. 2016. № 13. С. 196–199.
2. Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15(1). С. 301–309.
3. Бажан О. Комітет держбезпеки при РМ УРСР та кампанія масової реабілітації жертв політичних репресій в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х років). *Наукові записки НаУКМА*. Том 169. Історичні науки. Київ, 2015. С. 15–18.
4. Конквест Р. Свобода важнее демократии. Нева. 1989. №9. С. 126.
5. Коробка Ю. В. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги" в оцінці російської та української історіографії. *Актуальні роблеми науки та освіти* / Ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2012. С. 367 – 368.
6. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956-1964). *Український історичний журнал*. Київ, 1998. № 2. С. 102 – 114.
7. Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект: Автореф. дис.. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. С. 5 – 6.
8. Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. / Редкол.: П, Т. Торонько, О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, та інші. Київ, 2008. №35. С.355.
9. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій за хрущовської "відлиги". *Університетські наукові записки ХУУП*. 2010. №2 (34). С. 6 – 17.
10. Місінкевич Л. Л. Реабілітація наукової та творчої інтелігенції в другій половині 50 - 60-х роках ХХ століття. *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. – Вип.32. Київ – Хмельницький: 2005. С.341 – 351.
11. Місінкевич Л. Л. Реабілітація освітян Поділля в 1950-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 70 – 80.
12. Місінкевич Л. Л. Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50 - 60-ті роки ХХ століття / Місінкевич Л. Л. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. Т.9. 264. С. 73.
13. Омельчук Д. Особливості процесу реабілітації репресованих громадян у Криму у другій половині 1950-х рр.. *З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ*. 2013. №1/2(40/41). С.169 – 179.

- 14.Осликовская Е. С. Снегов А. В. За правдивое освещение истории пролетарской революции. *Вопросы истории*. 1956. № 3 С. 140.
- 15.Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 110-128.
- 16.Печеніна Н. А. Політична реабілітація в Україні середини 1950-х рр. *Молодий вчений*. 2014. №7 (10). С. 44–46.
- 17.Половинкіна Р. Ю. Спадкові права жертв політичних репресій радянської доби в Україні: історико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №3. С. 21–24.
- 18.Реабілітовані історією. Київська область. У 27 т. / Редкол.: П. Т. Тронько, О. П. Рєєнт, С. А. Кокін, та інші. Т. 3. С. 938.
- 19.Русін Р.М. Шитюк М.М. Нефьодов Д.В. Історіографія політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні (20-30-ті рр. XX ст.). Миколаїв: МНУ ім. Сухомлинського. 2016. С. 250.
- 20.Borys Levytsky Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 – 1980. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984. 219 p.
- 21.Mark Elie. Rehabilitation in the Soviet Union, 1953–1964: A policy Unachieved. *De-Stalinising Eastern Europe*. London, 2015. pp. 25 – 45.
- 22.Matthew Stibe, Kevin McDermott De-Stalinising Eastern Europe: The Dilemmas of Rehabilitation. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 1 – 24.
- 23.Oleh Bazhan Rehabilitation of Stalin's Victims in Ukraine. *De-Stalinising Eastern Europe* / Ed. Kevin McDermott, Matthew Stibbe. London, 2015. P. 170–185.
- 24.Samuel A. Oppenheim Rehabilitation in Post-Stalinist Soviet Union. *Western Political Quarterly*. 1967. № 20 (1). P. 97 – 115.
- 25.Trupia Francesco McDermott, Kevin, and Matthew Stibbe, eds. *Україна модерна*. 2018. № 25. С. 320 – 326.